

PhD-értekezés tézisei

A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata

Zala vármegye három járásában

HORVÁTH ZITA

Miskolc, 2001

I. A dolgozat felépítése

A parasztság történetének kutatása nagy múltra tekint vissza, szinte egyidős tudományos történetírásunk kialakulásával. A szakirodalmi gazdagság ellenére jócskán akad még kiadatlan forrás, kutatandó, ill. újraírandó téma.

PhD dolgozatomban a parasztság történetében sorsfordító hatású úrbérrendezés forrásainak egyikét, az ún. paraszti vallomásokat (kilenc kérdőpont, fassio, urbarialis investigatio) közlöm Zala vármegye három járásában. Ezzel ahhoz, a több mint egy évtizede elindult, vállalkozáshoz szeretnék kapcsolódni, amely célul tűzte ki, hogy az ország összes megyéjének kilenc kérdőpontos vizsgálatát közreadja. Az eddigi forráspublikációk – amelyekről később szólok – sorát bővíti, a később kiadásra szánt, dolgozatom.

Munkám három nagyobb részre oszlik, a bevezető tanulmányra, a források közlésére, amely a disszertáció gerincét adja, valamint a különböző apparátusokra.

A bevezető tanulmány első fejezetében történeti áttekintést adok a jobbágyság helyzetéről a kora újkortól kezdve az úrbérrendezésig, majd a következő fejezetben az úrbérrendezés lefolyásáról és forrásairól szólok. A harmadik fejezet rövid áttekintést kíván nyújtani az úrbérrendezés historiográfiájáról, míg a negyedik kiemelten foglalkozik a dolgozatban közzétett források jellemzőivel és az eddig, e tárgyban megjelent forráspublikációkkal. Részletesebben szólok a következő fejezetben a 18. századi Zala vármegye közigazgatási beosztásával és birtokviszonyaival, majd a következő a zalai úrbéres viszonyokat, ill. magát az úrbérrendezést tárgyalja a megyében. A tanulmány záró fejezete sorra veszi a téma, ill. a korszak forrásközlési szabályzatait, megjelölve az általam követett elveket.

A tanulmány után kerül sor a dolgozat lényegi részét alkotó forrásközlésre, amely három járás (Kapornaki, Szántói, Tapolcai) vallomásainak korhű átírását adja a falvak ábécérendjében haladva.

Az átírást követő apparátus első része egy glossárium. A szövegben előforduló mértékegységeket, ill. azok feloldását külön megadtam. Egy külön mutatóban szerepelnek a közölt helységek birtokosai; a vármegye által kiküldött összeírókat is külön feltüntettem, annak a helységnek a sorszámával, ahol ők végezték az összeírást. A tulajdonképpeni mutató az összes forrásban előforduló helység- és dűlőnevet felveszi.

A dolgozathoz csatoltam egy 18. századi térképet, amely feltünteti az összes úrbérrendezés alá került helységet.

Mivel PhD-értekezésem forrásközlés, ezért bár a bevezető tanulmányban részletesen írtam a parasztság úrbérrendezés előtti helyzetéről, az úrbérrendezés jelentőségéről és historiográfiájáról egyaránt, e tézisek keretében csak az úrbérrendezés forrásairól, azon belül is az általam válsztott forrásról, a kilenc kérdőpontról, a forráskiadási elvekről és a Zala megyei viszonyokról szólok.

II. Az úrbérrendezés lefolyása és forrásai

A Mária Terézia-kori úrbérrendezést joggal tekinti történetírásunk a parasztság számára sorsfordító jelentőségűnek, amely az állam első kísérlete volt a földesúr és jobbágy közötti viszonyrendszer felülről jövő országos szabályozására. Ez adott keretet egészen a jobbágyszabadításig a jobbágyság jogi és gazdasági helyzetének, sőt az 1848 utáni paraszti földtulajdonlás alapját is ez határozta meg.

Az ehelyütt ismertetésre nem kerülő előzmények után Mária Terézia 1766. december 29-én Zala, Vas, Sopron, Somogy Tolna és Baranya megyében elrendelte az egységes urbárium bevezetését, ezt a rendeletet 1767. január 23-án közölték ezen megyékkel. Majd ezt követően az ország többi vármegyéjében is elkezdődtek a rendezési munkálatok, amelyek — bár eredetileg az uralkodónő két hónapban szabta meg a végrehajtást — egészen 1774-ig eltartottak.

Az úrbérrendezés menete több lépcsőből állt, amelynek végrehajtása minden megyére nézve kötelező érvényű volt.

Első lépésben, a királyi biztos megérkezése után összehívták a vármegyei közgyűlést és kijelölték azokat a tisztségviselőket, akik a munkálatokban, a különböző összeírásokban részt vettek.

Arra ügyelni kellett, hogy a tisztviselőket azokba a járásokba osszák be, ahol nem rendelkeznek földbirtokkal. A rendezésre kijelölt személyek első feladata az volt, hogy a megye összes helységét végigjárva az ún. *kilenc kérdőpont* alapján, mérjék fel a parasztság helyzetét. A kilenc kérdést úgy állították össze, hogy az minden — az egységes urbárium elkészítéséhez szükséges — tényezőre kitérjen, amely befolyásolja a jobbágyok életét. A kérdőpontra adott paraszti válaszok lejegyzése után az *előzetes úrbéri összeírást* készítették el, amely az úrbérrendezést megelőző helyzetet mutatja be. Földesurak szerint haladva feltüntették a telkes jobbágyok, a házas és házatlan zsellérek nevét, az általuk használt telek milyenségét, — egész-, fél- vagy negyed telek — a belső telek, a szántó és a rét nagyságát, valamint egyéb, a gazdálkodást befolyásoló körülményt.

Készült még egy *megyei összesítő* is, amely a kilenc kérdőpont és az előzetes összeírások alapján feltüntette a helységek úrbérrendezés előtti állapotát. Ez az összeírás is roppant gazdag, részletezésére, amire dolgozatomban sor került, e tézisek keretében nincs mód. Az úrbérrendezés legismertebb és leginkább elemzett forrása a nyomtatott *urbárium*, amelyet a megyére már készen, nyomtatott változatban küldtek, csak az adott helységre jellemző adatok számára hagytak ki üres helyet. Itt található a robotra vonatkozó adatok, hány napot kell egy évben kézi vagy ígás robotot végezni a jobbágyoknak, a robotnapok számát mikor duplázhatja meg a földesúr (pl. szüretkor). A kilencedadás mikéntjét is feljegyezték, tehát azt, hogy természetben adják-e, vagy pénzben váltják meg stb.

Az urbáriumhoz csatolták az *úrbéri tabellákat*, amelyek táblázatos formában rögzítették a helységre jellemző adatokat. Feltüntették az adott helységben birtokos földesúr nevét, telkes jobbágyainak — aszerint, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok-e —, a házas és házatlan zselléreinek nevét. A telkes jobbágyoknál megadták a telek nagyságát (egész, fél, negyed stb.), a belső telek nagyságát pozsonyi mérőben, a szántó nagyságát holdban és a rét nagyságát kaszásban (falcastrum, embervágó). A robot mennyiségét szintén telek nagyságához mérten adják meg, az egész telek után évi 26 nap ígás vagy 52 nap kézi robot járt, a résztelkek után arányosan kevesebb (heti egy nap ígás vagy két nap kézi robot). A házas zsellérek évi 18, a házatlanok 12 nap kézi robottal tartoztak. A jobbágyok és a zsellérek egyaránt évi 1 forint füstpénzt (census) az urbárium szövege szerint ún. „esztendőbéli árendát” fizettek. (A házatlan zsellérek ezt nem fizették.) Feljegyezték a kilencedadás módját is. Amennyiben nem természetben adták, hanem megváltották, akkor a megváltás fejében 4 forintot, vagy 12 nap ígás ill., 24 nap kézi robotot írt elő az urbárium. Azokban a helységekben, ahol a kilencedadás természetben történt, de lenből és kenderből nem adták, ott egy egész telek után 6 font len- vagy kenderfonást kellett elvégezniük. Az ajándékadást az urbárium is előírta, de a korábbi viszonyokhoz képest pontosan szabályozva: egész telek után évi 1 icce vaj, 2 kappan, 2 csirke és 12 tojás. Végezetül, az utolsó rovatba a belső telekből és rétből hiányzó rész pótlásaként adott szántó nagyságát írták be a telkes jobbágyokra vonatkozóan. Ennek a pótlásnak az volt az előnye, hogy utána nem szedtek kilencedet. Abban az esetben, ha a község szántóval és/vagy réttel rendelkezett, úgy azt is beírták a tabellába.

Az úrbérrendezés utolsó irata a vármegyei tisztviselők által készített *beszámoló*, amelyet az úrbéri tabellához csatoltak. Ebben az szerepel, hogy hány egész-, fél-, nyolcad telket állapítottak meg, történt-e telek-kiegészítés a helységben, vállaltak-e a jobbágyok vagy zsellérek újabb jobbágytelkeket, maradtak-e puszta telkek és ún. maradványföldek (remanentia), tehát a szabályos nagyságúra kimért telkek utáni fölösleg, vannak-e a helységben irtásföldek, vannak-e elzálogosított jobbágytelkek.

Az úrbérrendezés munkálatainak befejezésekor *összesítő táblázatot* készítettek a helységekről, az úrbéri tabellának megfelelő adatokkal, amely kiváló elemzési lehetőséget kínál a kutatóknak, hiszen összehasonlítva az úrbérrendezés előtti állapotokat tükröző összesítő táblákkal, kilálglik belőle az úrbérrendezés eredménye. Az elkészült urbáriumot a megyei megbízottak aláírásukkal és pecsétjükkel hitelesítették, ezután már nem maradt más hátra, mint az urbárium kihirdetése. A rendezési munkákat elvégző tisztviselők összehívták helységenként a jobbágyokat és a földesurakat vagy azok tisztjeit, felolvasták előttük az urbáriumot és bizonyáglevelet állítottak ki arról, hogy a kihirdetés megtörtént. Az urbárium és az úrbéri tabella egy-egy példányát a kihirdetéskor a tisztviselők átadták a községnek és a földesúrnak. A harmadik példány a megyei levéltárba került és a negyedik példányt felküldték a helytartótanácsnak.

43 megye került rendezés alá, nagyjából 6500 helységben készültek el az eddigiekben vázolt adatfelvételek, amelyek együtt a különféle összeírásokkal, a nyomtatott urbáriummal és a hozzacsatolt úrbéri tabellákkal, valamint a paraszti vallomásokkal (kilenc kérdőpont), az esetlegesen hozzacsatolt korábbi szerződésekkel vagy urbáriumokkal együtt, 352 csomónyi anyagot ölelnek fel a Magyar Országos Levéltár Helytartótanácsi Levéltárában. Az egyes megyékre vonatkozó anyagokat a megyei levéltárak őrzik.

Az úrbérendezés forrásainak jelentőségét többek között az adja, hogy közel egy időben, egységes szempontok szerint, mindenhol a község anyanyelvén végezték el a rendezést, és az anyaga legtöbb megyében fenn is maradt. Ez alkalmassá teszi a forrást az úrbérendezés jelentőségének általános megítélésére, összehasonlítva az egyes helységek, járások, ill. megyék úrbéres viszonyait, az úrbérendezés előtt és után. Természetesen mint minden összeírásba, így az úrbérendezés során felvett különböző adatsorokba is kerülhettek akár véletlenszerűen, akár szándékosan hibák, pontatlanságok, de mindezzel együtt rendkívüli forrásértékkel bírnak, kutatásuk nélkülözhetetlen a parasztság történetének vizsgálatához.

III. *A kilenc kérdőpont forrásértéke, forráspublikációk*

Az előző fejezetekben megpróbáltuk bemutatni az úrbérendezés gyakorlati végrehajtását a források egyidejű bemutatásával. Miután jelen munka tárgya a kilenc kérdőpont forrásközlése, ezért erről bővebben szólnunk.

A *kilenc kérdőpont*, vagy más néven paraszti vallomások (*urbarialis investigatio, fassio*) forrásértékét, csakúgy mint az úrbérendezés többi forrásának értékét, mindenekelőtt az a fentebb is vázolt momentum adja, hogy egyszerre, közel egy időben, egységes szempontok szerint készültek; és ellentétben pl. a II. József-féle első magyarországi népszámlálással, viszonylag teljesen fennmaradtak. Korábbi időszakból, ha maradtak is fenn urbáriumok, semmi esetre sem tömeges jelleggel. A kilenc kérdőpont érdekességét ezen felül az adja, hogy először fordult elő a parasztság életében, hogy őt magát kérdezzék meg sorsáról, földesurához való viszonyáról és azokról az egyéb körülményekről, amelyek meghatározzák mindennapjait. Korábbi korszakok esetében inkább peres iratok lapjain szólalnak meg a parasztok, ellenben ezúttal az ő sorsukat javítandó és nem büntető szándékkal vallatták őket. Hogy mennyire nem volt ez korábban általános, azt az is mutatja, hogy az úrbérendezés megkezdésekor a jobbágyok nem tudták mire vélni az uralkodó által elrendelt faggatózást, hátsó gondolatot sejtettek mögötte. Emellett e forrás jelentőségét még abban is látjuk, hogy a kérdőpontok zömére nem volt érdeke hamisan felelni a jobbágnak, ami talán még inkább növeli információtartalmát. A kilenc kérdésre a falu bírának, esküdteinek és „véneinek” eskü alatt kellett válaszolniuk, az eskü szövegének felolvasásakor figyelmeztették őket a hamis esküből származó súlyos következményekre. A kérdéseket úgy állították össze, hogy lehetőleg teljes valójában feltáruljon az úrbéres viszony minden apró részlete.

Az *első három kérdés* arra irányul, hogy az úrbérendezést megelőzően a jobbágyok miszerint rótták le kötelezettségüket földesuruknak, volt-e urbáriumuk, vagy szerződés (*contractus*), esetleg szokás (*usus*) szerint adóztak-e, egységes urbárium nem lévén. Kiderül ebből, hogy a meglévő urbárium vagy *contractus* mióta hoztattott be a faluba, ezt megelőzően volt-e korábban egy másik urbárium vagy *contractus*, netán mindvégig szóbeli megállapodás szabta meg köteletségüket. Általában húsz-harminc évre visszamenőleg tartalmaznak adatot a vallomások, néhány esetben ötven-hatvan évre emlékeznek vissza. Szerencsés esetben, ha fennmaradtak a 17. századból, a 18. század elejéről és közepéről korábbi urbáriumok, szerződések, azokat hozzacsatolták a kilenc kérdőponthoz, nagyszerű forrásbázist szolgáltató a kutatóknak. Sajnos — legalábbis Zala megyéből — nem sok ilyen maradt fenn.

A *negyedik kérdőpont* alapján arról kellett vallaniuk, hogy milyen haszonvételei és kárai vannak a helységnek, milyen természeti adottságok befolyásolják a parasztközösségek gazdálkodását, életét a jogi viszonyokon túl (nádvágas, faizás, halászat, malom léte vagy nemléte, az utak állapota, piac közelsége stb.).

Az *ötödik kérdésre* az egy egész telekhez tartozó szántóföld és rét nagyságáról, minőségéről kellett nyilatkozniuk a falubelieknek, valamint arról hány pozsonyi mérő gabonát szoktak vetni egy, ott szokásos holdban; lehet-e a réten sarjút kaszálni. Talán ezt a kérdést kell a legnagyobb

forráskritikával szemlélni, ui. minél nagyobb földet vallott be a jobbágy annál nagyobb terhet róhattak ki rá. A pontatlan telek bevallásnak nemcsak a szándékos csúsztatás lehetett az oka, hanem a mértékegységek pontatlan ismerete: „...egy tagban lévő mind nagyobb, mind kisebb földünket csak egy holdnak tartottuk...” vagy „...azon gazdákat tartottuk egészhelyesnek lenni, ki esztendőnként 30 köből gabonát vethet.” Ellenben a többi kérdésnél, amely a paraszti szolgáltatásokra vonatkozik, valószínűsíthetően kevésbé kell a szándékos torzítással számolnunk.

A *hatodik kérdés* a robot mennyiségére, formájára — ígás vagy gyalog robot — irányult. Az ígás robotot hány ökörral kellett végezni, a robotra való menetel és visszajövetel ideje beszámított-e a robot idejébe. Ha pénzben váltották meg a robotot, úgy az milyen összeggel volt egyenértékű. (Ez főleg a contractualista jobbágyok számára volt lehetőség.)

A *hetedik kérdés* a természetbeni és pénzbeli szolgáltatások számbavételére irányult, külön kiemelve az ajándék (culinaria, munera) és a földesúri kilencedadásának kötelezettségét. Itt jegyeznék meg, hogy elvben az 1351-es törvények előírták a terménykilencedadását, az általunk vizsgált források szerint Zala megyében a legtöbb helyen a parasztok csak az úrbérrendezést követően kénytelenek adni: „Még ezen új urbárium bé nem hozatott, mink a földesuraságnak kilencedet sohasem attunk...” Az árendások, mivel megváltották terheiket, eleve nem adtak, ahol szőlőművelés volt ott a terménykilencedet a hegyvám helyettesíti, de ahol egyik sincs ott sem jelentkezik mindenütt a kilencedelés, amire néhány esetben az szolgálhat magyarázatul, hogy a földesúr megválthatta az egyháztól a tizedet és ő maga szedte be ezt a jobbágytól és külön nem szedett még kilencedet is. Legalábbis számos esetben azt vallják a parasztok, hogy ők maguk sem tudják, hogy az általuk adott dézsma földesúri kilenced, vagy egyházi tized. (Ennek a kérdésnek a tisztázása további kutatást igényel.)

A *nyolcadik kérdés* a pusztai jobbágytelek iránt érdeklődött, ami a pusztásodás mértékére és az ezt felszámolandó betelepítések sikerére, a migrációra kitűnő adalékul szolgál.

A *kilencedik kérdés* talán az egyik, a jobbágyság társadalomtörténete szempontjából legizgalmasabb problémára, az örökös jobbágyság kérdésre nyújthat releváns adatokat, tudniillik arra kérdez rá, hogy örökös vagy szabadmenetelű jobbágyok lakják-e a községet. A témára vonatkozó szakirodalom szerint az örökös jobbágyság, amely Magyarországon az 1514. évi parasztfelkelés, illetve az azt megtorló országgyűléstől vette kezdetét, a 18. századra tud kiteljesedni. Werbőczy Tripartituma is megfogalmazza az 1514-es országgyűlés végzését: „mera et perpetua jam rusticitate subjecti sunt.” Az 1556. évi országgyűlés ismét engedélyezi a szabad költözködést és a 17. századtól kezdve egyre nagyobb számban bukkannak fel különböző eredetű szabadköltöző elemek. (Érdekes adatunk van Zalából az örökös jobbágyságra. 1572-ben (!) bizonyos Molnár vagy Farkas Bálint szabad akaratából örökös jobbágyságra kötelezte magát a Csányiaknak.) Számuk olyannyira megnőtt, hogy az 1715. évi országgyűlés hivatalosan is elismerte a paraszti réteg létezését, ami mindenképpen bomlasztotta az örökös jobbágyság rendszerét, ha egyáltalán létezett ez a rendszer. E törvény meghagyta a szabad költözési jogát azoknak a parasztnak, akik bérleti szerződésben álltak földesurukkal. A 18. századra a jobbágyság 30-40, néhol 50%-a rendelkezett a szabad költözés jogával, őket contractualistának, árendásnak, ill. taksásnak nevezték. A kilencedik kérdőpont szabadmenetelű jobbágyoknak hívja ezt a kategóriát. A kilenc kérdőpont alapján elmondhatjuk, hogy az általunk közölt három járás parasztjainak több mint a fele szabadmenetelű státusú volt. Ez annál is fontosabb adat, mivel az eddigi szakirodalom, pl. a témával foglalkozó Wellmann Imre, megállapítása szerint a szerződéses forma a volt királyi Magyarország területén jelentéktelen arányban volt jelen. Ennél is érdekesebb vizsgálati téma lehet az, hogy az úrbérrendezés idejére kimutatható-e különbség az örökös és a szabadmenetelű jobbágyok között a szolgáltatások tekintetében. Három járás vizsgálata, amelyet elvégeztünk, nem alkalmas semmilyen általánosításra, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy a különbségek a terhek mennyiségét illetően nem elsősorban a fent említett státusbeli különbségekből fakad. Az örökös jobbágyság kérdésének vizsgálata véleményünk szerint nincs még lezárva, a probléma elemzéséhez az úrbérrendezés forrásai, különösen a paraszti vallomások gazdag információt szolgáltathatnak azzal, hogy lehetőséget adnak országos kép felvázolásához, természetesen más források bevonásával.

A kérdésre adott válaszok után szerepel a bevallók és a vármegye által kiküldött összeírók neve. A parasztek több, mint 90%-a nem tudta aláírni a nevét, hanem ahelyett a szokásos X-jelet rajzolta a neve mellé. Az összeírók ellenben saját kezű aláírásuk után az m. p. rövidítést írták, ami jelzi írni tudásukat. E forrás művelődéstörténeti felhasználására, tehát az írni-, olvasni tudás vizsgálatára is alkalmas ez a forrás, amit mi sem bizonyít jobban, mint az, hogy Benda Kálmán elvégezte e forrás ilyen szempontú vizsgálatát a dunántúli megyékre vonatkozóan. Tóth István György más források mellett szintén hasznosította a paraszti vallomások mértekkadó munkájában, amely az írás térhódítását vizsgálja a kora újkori Magyarországon.

Talán a fentiek kellőképpen argumentálják e forráscsoport értékét, a paraszti társadalomtörténet kutatásához nélkülözhetetlen voltát. Annál érthetőbb, miért oly későn fordult a történészek, néprajzosok, levéltárosok figyelme ezen források vizsgálata és publikálása felé. Elsőként Wellmann Imre ismerte fel e forrás jelentőségét és adta közre a történeti Pest megye vallomásait mintaértékű apparátussal. Ő többre vállalkozott pusztá forrásközlésnél, részletes tanulmányt írt a parasztság 18. századi helyzetéről, a földesúr-jobbág viszonyról, Pest megye természetföldrajzi jellegzetességeiről, a Pest megyei jobbágok gazdálkodásáról. Részletesen taglalja a kilenc kérdőpontos vizsgálat forrásértékét, sokoldalú felhasználási lehetőségét. Két évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy ismét felfigyeljenek ezen forrásokra és megkezdjék publikálásukat. Takács Péter és Udvari István munkásságát kell megemlíteni, akik zempléni, nyírségi, szabolcsi magyar, szlovák és ruszin nyelvű vallomásokot publikáltak és a forrásközlésen túl mélységében is foglalkoztak és foglalkoznak az úrbérrendezéssel. A paraszti vallomások nem elsősorban társadalom- és gazdaságtörténeti, sokkal inkább néprajzi és nyelvészeti szempontból érdeklik őket. Tóth Péter közölte a Borsod megyei, majd a közelmúltban a Sopron megyei magyar és latin nyelvű investigatiókat. Szintén a Soproni Levéltár gondozásában jelent meg Tirnitz József német nyelvű forrásközlése, ugyancsak a Sopron megyei vallomásokkal. Meglehetősen ritkán jelennek meg német nyelvű forrásközlések Magyarországon, ezért e kötet tartalmi jelentőségén túl, nyelvi szempontból is érdekes. (A kötetek átírásával kapcsolatban a textológiai fejezetben írunk.) Egyelőre több megye paraszti vallomása még nem jelent meg, jelen munka a történeti Zala megye hat járásából három járás fassioit közli. Terjedelmi okokból a másik három járás egy következő kötet anyagát képezheti. Ehelyütt érdemel még említést a Felhő Ibolya által szerkesztett kötet, amely az úrbéri tabellákat adja közre feldolgozott formában. Ez ideig csak a Dunántúli megyék jelentek meg, immáron harminc éve, és bár ígérték a folytatást, ez még várat magára. Fónagy Zoltán a nemesi birtokviszonyokat vizsgálta az úrbérrendezés időszakában, a történeti statisztika módszereivel elemezte a kérdést, amelyhez az úrbéri tabellákat is felhasználta.

IV. Az úrbérrendezés és az úrbéres viszonyok Zalában

A zalai parasztság 18. századi történetéről még nem sokat tudunk, alap kutatások e témában még nem történtek. Egyedül Szántó Imre munkásságát lehet kiemelni, aki több értékes tanulmánnyal járult hozzá a megye paraszti történetének megismeréséhez. De művei adat- és forrásgazdagságuk ellenére csak részterületekkel foglalkoznak, sokszor sematikus képet alkotva a jobbágyságról. Mégis az ő művei alapján tudunk csak némi betekintést adni az úrbérrendezést megelőző évtizedekről. Simonffy Emil elsősorban a jobbágyszabadítással foglalkozik, de egy rövidebb tanulmánya az úrbérrendezés kérdését vizsgálja az alsólendvai-lenti Esterházy uradalomban. Valamint saját még kezdeti stádiumban lévő kutatásunkat említhetnénk. (A két világháború közötti időszakból kell még Csapody Csaba uradalomtörténeti művét megemlíteni, amely minden értéke ellenére nem ad átfogó képet a 18. századi zalai parasztságról, de nem is ez volt a célja.) Egyébként sem lehet célja egy forrásközlésnek a téma részletekbe menő elemzése, ami egy külön tanulmány tárgyát képezheti. Magáról az úrbérrendezésről a Felhő Ibolya által szerkesztett úrbéri tabellákat közreadó kötetből, melynek Zala vármegyére vonatkozó részét Buzási János írta, ill. az általunk itt közölt paraszti vallomásokból nyerhetünk információkat.

Az úrbérrendezés zalai előzményeként szokás megemlíteni a dunántúli parasztmozgalmakat 1765-ben és 1766-ban. A parasztmozgalom 1765-ben Vas vármegyéből indult ki és Zalában elsősorban a kemendi Festetics-uradalomra és a muraközi Althan-uradalomra terjedt ki, majd elérte az alsólendvai-lenti uradalmat is. A parasztmozgalom 1766. januárjában érte el csúcspontját. „A

királyi biztos erélyes fellépése, a katonai karhatalom és a „jó királynőbe” vetett illúzió összeomlása véget vetett a parasztmozgalomnak, az udvar és a királyi biztos erélye pedig megakadályozta, hogy a földesurak elszabotálják a rendezést.” (Simonffy Emil) Természetesen ez az esemény is hozzátartozik az úrbérrendezés történetéhez, de inkább gyorsította, mintsem előidézte a rendezést. A felvilágosult abszolutizmus jobbágyvédő politikája nem a parasztfelkelések következtében, hanem már jóval korábban megjelenik. A jobbágyvédelem nem is jelenik meg minden államban a felvilágosult abszolutizmus időszakában, ahol pedig voltak felkelések, például Oroszországban Nagy Katalin alatt.

Az 1764-65-ös sikertelen országgyűlésen az úrbér ügyét nem lehetett törvényi szabályozással rendezni, ezért az uralkodónő a rendeleti utat választotta előzetes felmérés után. Zala vármegye elkészítette azt a jelentést, amelyben a parasztok járandóságáról, telki állományáról és kötelezettségeiről kellett beszámolni. Ezt a jelentést néhány urbáriummal felterjesztette a megye a kancelláriához. A jelentés alapján, a parasztok javára – némileg módosítva – meghatározta Mária Terézia 1765. október 31-i rendeletében az urbáriumok elkészítésénél követendő normákat.

Az 1766. december 29-i uralkodói rendelet értelmében Zala megyében is megkezdődött az úrbérrendezés, de az elégedetlenség miatt a munkálatok meglehetősen lassan haladtak, ui. a mezővárosok és a contractualista falvak nem akarták elfogadni az új, a szerződésükhöz képest kedvezőtlenebb urbáriumot. Az uralkodói rendelet előtt elkezdődtek már a munkálatok a megyében, az 1765. október 31-i rendelet elvei alapján. A rendezés végrehajtására Zalába Brunswick Antal királyi biztost nevezték ki. Kezdetben kételkedve fogadták a parasztok az összeírókat, néhány helyen be sem engedték őket a faluba. A jobbágymozdulások néhol nem is az úrbéri terhek ellen voltak, hanem a rendezés, esetleg rájuk nézve hátrányos hatásaitól féltek. Csak egy idő után merték elhinni, hogy értük és nem ellenük történik a rendezés. Annak ellenére, hogy az urbárium meghagyta azt a lehetőséget a parasztnak, hogy megmaradhassanak korábbi szerződésük mellett, 1768-1769-ben az összes mezővárost úrbéri perrel próbálták az urbárium elfogadására bírni. A legtöbb mezőváros kénytelen volt elfogadni az urbáriumot. 1768. augusztus 20-ig 380 helység urbáriumra készült el, a folyamatban lévő úrbéri perek miatt 1771-ig eltartott a rendezés. Így az eljárást részletesen szabályozó 1770. évi utasítás előtt Zalában tulajdonképpen elvégezték a munkálatokat. Ezért volt szükség arra, hogy az 1770. évi utasítás alapján felülvizsgálják a rendezést, kijavítsák az úrbéri tabellákat, az urbáriumokat és ismét megvallassák kilenc kérdőpont alapján a parasztnak. Mivel ezek a paraszti vallomások részletesebbek a korábbiaknál, ezért ezeket szükségesnek láttuk közölni, ahol fennmaradtak. 1780-ra pedig megtörtént az urbáriumok felülvizsgálata, és ha szükséges volt, a kijavítása. Az úrbérrendezés eredményeként 473 falu és 18 mezőváros urbáriumra és úrbéri tabellájára maradt fenn, köztük 114 korábbi szerződéses helység és 68 nemesi helység, ahol az úrbérrendezés idején úrbéres népesség is élt. 93 helység kimaradt a rendezésből, 42 kuriális községgel együtt. Nem maradtak fenn a muraközi ún. hét hegykerület urbáriumai és tabellái. 51 olyan helység van, amelyben ugyan úrbéresek éltek, de vagy nem történt meg az úrbérrendezésük, vagy nyomtalanul eltűntek az erre vonatkozó iratok.

Zala megye úrbéres területe 148 987 hold volt, amelyből a teljes jobbágyok használatában 136 497 hold, a házas és házatlan zsellérek kezén elég sok, összesen 11 659 hold volt. A belső teleknek több, mint a fele úrbéresek használatában volt, ennél kisebb a részesedésük a szántóföldből, 416 008 holdból 97 310 hold. Az összes rétből, 61 600 holdból, 39 590 holdat használtak úrbéresek. Egyéb művelési ágakból nem rendelkezünk statisztikai adattal. A megye területének nagyobb része mezőgazdasági szempontból az átlagosnál rosszabb minőségű volt, a fent említett Balatonfelvidéken kívül, ezért az úrbéres földek zömét a második vagy a harmadik osztályba sorolták be. Az úrbéres rétek szintén gyenge minőségűek voltak, 90%-ukat évente csak egyszer lehetett kaszálni. A megyében 54 olyan község volt, amelynek úrbéres lakossága egyáltalán nem rendelkezett telki állománnyal. Egynegyed vagy annál kisebb a telekátlaga 52 helység jobbágyainak. A községek nagy részében (334) egynegyed és háromnegyed között mozogtak a telekátlagok, és csak 11 olyan község volt, ahol egész fölötti a telekátlag. Legalacsonyabb a telekátlag a világi papi kis- és középbirtokon, legnagyobb a világi papi nagybirtokon, tehát a veszprémi püspökség birtokain. Buzási feldolgozta az úrbéri tabellák alapján az úrbéres népesség tagozódását, eszerint a teljes jobbágyok aránya 50,48%, a házas zselléréké 45,39%, a házatlan zselléréké mindössze 4,13%. Tehát meglehetősen magas a zsellérek aránya a parasztságon belül. Ennek okára több lehetséges magyarázat is

kínálkozik. Nyilvánvaló, hogy a mezővárosok lakóit zsellérnek írták össze, mivel nem rendelkeztek telki földdel, és ha folytattak is mezőgazdasági tevékenységet, megélhetésük alapját más is alkothatta, pl. kézműves ipar, vagy nem rendelkeztek igás állattal. A Balaton-felvidék szőlőtermelő lakosságát is zsellér volt, ui. a szőlő nem tartozott a telki állományba, az ezt művelő parasztot zsellérnek írták össze. Például Alsóörsön mind az 1716. évi vármegyei, mind az 1715 és 1720. évi országos adóösszeírás adatai alapján egyértelmű a zsellérek szőlővel való ellátottsága, kimutatható a bortermelés, sőt igás állatokkal is rendelkeznek. A veszprémi káptalan által 1753-ban elvégzett úrbéri összeírás azt mutatja, hogy viszonylag jelentős az árendás zsellérek kezén lévő szőlők mennyisége. Almás községbe 1765-ben telepedtek parasztok, akik magukat szabadmenetelű zselléreknek mondták, contractus alapján adóztak, amely 12 nap gyalog robotot jelentett. Irtásréttel rendelkeztek, használhatták a legelőt is, később az urbárium 18 napi gyalog robotra és 1 Ft árenda fizetésre emelte terhüket. Természetesen az úrbéres telek mérete volt a döntő az úrbérrendezés után a zselléri kategória megállapításakor, amikor kimondta, hogy az egynyolcad teleknél kisebb földdel rendelkező parasztok a zsellérek. Ellenben az úrbérrendezés után sem lett minden megművelt földterület úrbéres föld, — irtások, remanentiális földek — így valószínűsíthetően az ilyen földön gazdálkodókat szintén zsellérnek írták össze. (Ezek persze csak feltételezések, csak az úrbérrendezés forrásaival biztos válasz nem adható a kérdésre, ennek kutatása további feladat lehet.) Anyagi helyzetükkel kapcsolatban feltétlenül meg kell jegyezni, hogy a mezővárosi zsellérek feltehetően jobb helyzetben voltak, mint a falusi zsellérek vagy a töredéktelkes jobbágyok. Voltak olyan mezővárosok is, ahol a zsellérek úrbéres földdel is rendelkeztek. Ellenben a fejlettebb mezővárosokban nem rendelkeztek úrbéres földdel. Tehát az úrbéreseknek nagyjából a fele zsellér, arányuk a 100 holdon aluli kisbirtokon a legnagyobb, az 501-100 holdas birtokokon is több a zsellér, mint a telkes jobbágy, egyenlő az arányuk a 10 ezer holdon felüli nagybirtokon. Az 1001-5000 holdas birtokon jóval több a telkes jobbágy, mint a zsellér. A zsellérek az úrbéres földek 8%-át használták. Fél vagy annál kisebb telekkel rendelkezett a jobbágyság közel 71%-a, közülük nyolcadtelekkel rendelkezett közel 12%. A megye úrbéres területének 80%-át kitevő világi nagybirtokon élt az úrbéresek 79%-a. A világi papi birtokok az összes úrbéres föld 14%-át tették ki, mintegy 13% úrbéres lakossággal, a szerzetesrendi 4%-át kitevő úrbéres földön pedig az úrbéresek 4,5%-a élt.

A fentiekben már volt szó az örökös jobbágyság kérdéséről, most kicsit részletesebben a Zala megyei viszonyokról írunk. Említettük, hogy a 18. századra a parasztság 30-40%-a rendelkezett a szabad költözés jogával. Ez az arány a megyében több mint 50% és az itt közölt három járásban jóval több, mint 50%. De például az alsólendvai-lenti uradalomban is meghaladta a szabadmenetelű jobbágyok száma az örökös jobbágyokét. Ehhez még hozzávéve azokat a helységeket, ahol vegyesen örökös és szabadmenetelű jobbágyok is éltek, a kép még kedvezőbb. A mezővárosok lakói, akik természetesen zsellérek, mind rendelkeztek a szabad költözés jogával, kivéve Lenti külvárosát. A kuriális községek lakói és a török hódoltság után az elpusztult falvakba telepedő jobbágyok szintén szabadmenetelűek voltak. Muraköz és a belatinci uradalom összes falvának lakói és néhány községben a lenti uradalomból örökös jobbágyok éltek. Az országos átlagot meghaladó szabadmenetelű rusticusok nagy számára több magyarázat is kínálkozik. (Ez különösen e három járás viszonyaira jellemző.) A szabadmenetelűség kérdésénél hangsúlyozni szokták az uralkodói betelepítések során érkezett főleg német ajkú lakosok szerepét. Dolgozatunk bevezető tanulmányában említettük, hogy ezzel a tényezővel Zalában kis mértékben számolhatunk, a betelepítéseket pedig a nagybirtokosok és az egyház végezte a megyében. Érdemes kiemelni az Esterházy család tevékenységét, akik 7 falut telepítettek újjá, a tapolcai járásban a telepítés 31 falut érintett. A telepítések egyharmadát a veszprémi püspökség és a tihanyi apátság végezte. A telepítések zöme 1720 után történt, néhány községet másodjára is be kellett telepíteni (pl. Örvényes). 14 faluba németeket, 8 faluba magyarokat, míg 4-be vegyesen németeket és magyarokat költöztettek, 1 faluba szlovákokat, 1 faluba pedig németeket, szlovákokat és magyarokat egyaránt. A telepítési szerződésbe kötelezték a jövevényeket, nemzetiségi hovatartozástól függetlenül, hogy házakat építsenek, földet műveljenek, amiért cserébe 3 évre adómentességet kaptak. Az adómentes esztendő letelte után is viszonylag kedvező szolgáltatási kötelezettségük lett, megmaradtak szabadmenetelű jobbágyoknak. Tehát a telepítések során érkezett „új polgárok”, ahogy őket a paraszti vallomásokban említik, szabadmenetelű státusúak voltak. A szabadmenetelűek számát

növelték a volt végvári katonák. Lipót császár 1701. november 9-én megszüntette a magyar katonák által őrzött végvárakat. Schenkendorf Kristóf ezredes, kanizsai parancsnok parancsot kapott az udvari haditanácstól 1702. január 26-án, hogy Magyarországon több erődöt rontasson le. Ekkor került sor a legtöbb Zala megyei, köztük az öt kisebb balatoni végvár (Keszthely, Tihany, Vázsony, Szigliget és Csobánc) lerontására. A szélnek eresztett katonák egy része letelepedett és jobbágygá vált, és bár elveszítette korábbi privilegizált helyzetét, az új viszonyok között élni tudott a munkaerőhiányból fakadó lehetőségekkel, hasonlóan az új telepésekhez, kedvezőbbek lettek úrbéres terhei. „A török háborúk után szélnek eresztett végvári katonák — szabad költözésű libertinusok — voltak elsősorban azok a telepések, akik megszállták a lakatlan vagy gyéren lakott helyeket. Az 1732-ben megletelepült alsópáhoki lakosok legnagyobb része a szomszédos Szentgyörgyvárból költözött át. Nem kis mértékben a szélnek eresztett végbelieknek köszönhető, hogy a véghelyekben bővelkedő Zala megye etnikai bázisa megmaradt magyarnak a XVIII. században.” (Szántó Imre) Varga János is erre az időszakra teszi a szabadmenetelű jobbágyok számának növekedését országshoz, bár már a 17. században tömegessé válik e jobbágy kategória: „Belföldiek és külföldiek, szökevények és menekültek, elidegenedettek, urukat vesztek és felszabadítottak, jövevények és maguk helyére mást állítók, tegnapi katonák és privilegizált helyekről, továndorlók tarka egyvelegéből ugyanis sajátos magyarországi parasztréteg formálódott... az örökös jobbágysággal közös nevezőre semmiképp se vonható.”

Egyébként is az örökös jobbágy kifejezésnek kettős értelme van, egyrészt jelenti azt a colonust, akit földesura őseitől örökölt, aki már régóta egyazon földesúr joghatósága alatt él, de jelenti azt a jobbágyot is, — a történetírás inkább ezt a jelentést hangsúlyozza — aki örökös jelleggel alá van vetve földesurának. Érdekes az, amint erről a kérdéssel a kilenc kérdőpontban vallanak a parasztok. Ők inkább az előbbi jelentést emelik ki, sok esetben előfordul, hogy a kilencedik kérdésre azt válaszolják, hogy örökös jobbágyok, mert már a nagyapjuk vagy a dédapjuk is a faluban élt. „Mínyájan örökös jobbágyok vagyunk, mivel még az atyáink is itt laktak, s már magunk is 32 esztendőig fogva itt lakunk...” A szabadmenetelű jobbágyok szinte mindig szerződés (contractus) alapján adózó contractualisták, adójukat vagy egészen, vagy részben pénzben megváltó árendások voltak. A történetírás egységes álláspontja szerint a contractusos adózási forma kedvezőbb az urbárium, vagy usus szerinti adózásnál. Mivel Zala megyében a szabadmenetelű colonusok száma meghaladta az örökös jobbágyok számát, és ezek nagyrészt contractus után adóztak, elmondhatjuk, hogy az úrbérrendezést megelőzően a zalai jobbágyok helyzete — nyilván a feudális rendszeren belül érte — elviselhető volt. Simonffy alsólendvai-lenti uradalomra vonatkozó kutatásai is azt bizonyítják, hogy az úrbérrendezéskor megállapított jobbágyi terhek emelkedtek a rendezés előtti időszakhoz viszonyítva. Általánosan a megyére, ezen belül az általunk közölt három járásra is igaz Simonffy megállapítása. Talán ez az oka annak, hogy lassan ment az úrbérrendezés, ezért nem akarták elfogadni az árendás jobbágyok, illetve zsellérek az új urbáriumot. (Természetesen további kutatások szükségesek ahhoz, hogy ezen feltételezésünket biztos alapra helyezzük, de ez nem egy forrásközlés, hanem egy önálló tanulmány témája lehet.) Zala megyében az úrbérrendezés idején 23 mezőváros volt, Nagykanizsa, Zalaegerszeg, Turnischa, Szentgrót és Nova az úrbérrendezésből kimaradt. A rendezés alá került 18 mezővárosban volt az úrbéres telki állomány 3,15, a teljes jobbágyság 3,04, a házas zsellérség 28,97, a házatlan zsellérség 15,15 és a teljes úrbéres földterület 6,78 %-a. A fejlettebb mezővárosokban, Keszthelyen, Légradon, Kotoriban, Csáktornyan, Sümegen és Perlakon a rengeteg úrbéres zsellér mellett polgárok is éltek, akik kézműiparból és kereskedésből éltek. Perlakon az úrbéres jobbágyokat hívták polgároknak, megkülönböztetésül a zsellérektől. A mezővárosok másik részében, Tihanyban, Csesztregen, Szécsiszigeten, Dobronakon és Alsólendván a lakosok nagyobb része úrbéres zsellér, csekély számú polgársággal, akik itt is kereskedtek és kézműves iparral foglalkoztak. Lenti és Csobánc egy harmadik típust képvisel a nagy számú úrbéres jobbágyal és zsellérral.

Az úrbérrendezést összességében pozitívan kell, hogy megítéljük még akkor is, ha megállapítottuk, hogy a megye jelentős részén a jobbágyok úrbérrendezés előtti helyzete tűrhető volt, és a parasztság egészének több, mint a felét szabadmenetelű jobbágyok alkották. Azzal, hogy az uralkodó felülről szölte bele az úrbéres viszonyokba, a kérdést felemelte a magánjogról a közjog szintjére, a jobbágyoknak fellebbezési jogot biztosítva a helytartótanácshoz. A terhek maximalizálása pedig gátat szabott a terhek növelésének, hiszen bármilyen kedvező is volt az

urbárium, a szokás és még inkább a contractus, azt bármikor megváltoztathatta a földesúr magától, vagy birtokos váltás esetén az új földesúr. Lehet, hogy mindenhol nem jelentett könnyebbséget az új urbárium az úrbéres viszonyok tekintetében, de rendezett helyzetet teremtett és egy mindenkori fogódzót adott a jobbágyok számára.

Zala megye lakosságát az első magyarországi népszámlálás 226 069 főre teszi. Buzási ebből a számból levonta a természetes szaporodást, ami kb. 16,6%-ra tehető, és ez alapján 188 542 főben állapítja meg az úrbérrendezéskori megyei népességet. Mivel az úrbéri tabella csak a családfőket írta össze, ezért a demográfiában szokásos ötös családi szorzószámmal kapjuk meg, megközelítő pontossággal a megye úrbéres lakosságának számát. Ez a szám 98 295 fő, ami azt jelenti, hogy az összlakosság kb. 52%-át érintette az úrbérrendezés.

IV. A forrás kiadásának textológiai problémái

Dolgozatunk bevezető tanulmányában részletesen ismertettük a hazai forrásközlési szabályzatokat. Ettől most eltekintünk, csak az általunk választott kiadási elveket mutatjuk be.

Mályusz Elemér az említett 1960-as vitán azt mondta, hogy a forráskiadási munkának a pályájuk kezdetén álló, fiatal történészek esetében van didaktikai haszna, illetve olyan idősebb korosztályú történészek esetében, akiknek írói vénája már a kimerülés stádiumában van. Wellmann Imre ugyan cáfolta ezt a kijelentést, mégis, kimondva vagy kimondatlanul, Mályusz véleményét sokan osztják. Véleményem szerint, ha ez teljes mértékig igaz lenne, akkor nyilván többen választanák ezt a „könnyű” utat, és nem születnének, finoman szólva is, gyengécske forráspublikációk. Olyan általánosan nem könnyű feladat a forrásközlés. Mint ahogy számunkra is hosszas töprengést okozott a forráskiadás mikéntje. Valamennyi kiadási javaslat tartalmazott megfontolandó gondolatokat, de teljes mértékben egyikhez sem tudtunk alkalmazkodni, hanem azt vettük át, lehet, hogy helytelenül, mindegyikből, amit forrásunk indokolt. Az eddigi kilenc kérdőpontos vizsgálat forrásközlései sem jelentettek egyértelmű fogódzót. Az első, e tárgyban megjelent munka szerzője, Wellmann Imre a betűhű közlést választotta, csak a központozás esetében alkalmazta a mai helyesírás szabályait. A későbbi kötetek a hangzashű átírás mellett voksoltak, de az eredmény mégis kötetenként más és más lett.

A forrásközlés fajtái közül az ún. *teljes közlést* alkalmaztuk, némi engedménnyel. Magát a 9 kérdést csak egyszer a paraszti válaszok legelején közöltük standard kérdésekről lévén szó. Ugyanezt tettük a szintén standard esküszöveg esetében, ami hol az egyes községi bevallás elején, hol a végén található. Általában elmondható, hogy néhány módosítással az 1974-es szabályzat korhű vagy hangzashű elvét követtük. (Az eltérésekről majd később.) Az általunk közölt három járás népessége zömében magyar ajkú, így a vallomásokat kivétel nélkül magyar nyelven jegyezték le. Néhány községbe történtek a XVIII. század elején vagy közepén német betelepítések, de a kérdőpontok mégis magyar nyelvűek. Ennek okára többféle magyarázat kínálkozhat. Egyrészt, nem valószínű, hogy a német betelepítéssel tisztán német ajkú falvak keletkeztek volna és így a többségi magyar nyelvet választották a lejegyzők. Elképzelhető az is, hogy az 5-10 vagy még több éve letelepedett németek megtanultak már magyarul és ha még akcentussal beszéltek is a nyelvet, megértették a kérdéseket és az általuk bevallott adatokat már a vármegyei tisztségviselő öntötte formába. Az elkészült vallomásokat felolvasták előttük, tehát nem gondoljuk, hogy téves, szándékosan elferdített adatok kerültek volna bele, legalábbis az esetleges hibák nem nyelvi okokból fakadnak. Ha egyáltalán nem tudtak magyarul, amit kétlünk, akkor nyilván olyan tisztségviselőt küldtek ki, aki tudott nekik tolmácsolni. Csak az olyan formulák vannak latinul, mint a vármegye által kiküldött tisztségviselő tisztségének megnevezése, előtte a szokásos coram me alakkal és utána a manu propria (m. p.) rövidített változatával. A coram me (előttem) alakot, az m. p. (s. k.) rövidítést és a tisztségeket lefordítottuk. A következő tisztségek fordulnak elő: judex nobilium, judlium = szolgabíró; vicejudlium = alszolgabíró; supremus judlium = főszolgabíró; jurati assessor, jurassor = esküdt; assessor = ülnök; notarius = jegyző; inspector = intéző. A tényleges esküdtek (jurassor) a fő- és alszolgabírák segítői voltak a közigazgatás területén, míg a törvényszéki esküdtek (assessor) a törvényszéken közreműködő személyek voltak, akiket ebben a korszakban táblabíráknak neveztek.¹

¹ Turbuly, 2000. 43. p. és Kapiller, 2000. 56. p.

Mivel ugyanazon személyek esetében a vallomások végén előfordul a latin assessor és a magyar táblabíró alak is, és mivel az assessor ekker már biztosan táblabírót jelent, ezért minden esetben ülnök helyett táblabíróként fordítottuk. Az évszámokat egységesen arab számmal és a hónap magyar nevével adtuk meg. A szövegben előforduló egyéb latin szavakat és kifejezéseket a kötet végén lévő glossariumban közöltük, nem szótári alakban, hanem a könnyebb használhatóság érdekében, mindig a szöveggörnyezetnek megfelelően. A glossarium nemcsak a latin szavakat tartalmazza, hanem mindent, amiről úgy éreztük, magyarázatra szorul, fogalmakat, olyan kifejezéseket, amelyeket a magyar köznyelv már nem használ stb. Mivel legtöbbször előfordul, ezért nem magyarázó jegyzetben adtuk meg őket. Az olvashatatlan szavakat vagy mondatokat a szokásos [...] jellel jelöltük, külön jegyzetelés nélkül, csak abban az esetben jegyzeteltük meg, ha az irat sérülése miatt vált egy szó olvashatatlaná. Szerencsére az iratok jó állapotban vannak, nagyobb részük jól olvasható, ezért e jelet viszonylag ritkán voltunk kénytelenek használni, és nem egész mondatok, csak szavak esetében fordult ez elő. A mai helyesírásnak megfelelően végeztük el a központosítást. A szöveghez sem nem adtunk hozzá, sem nem vettünk el, az említett formulákon kívül Annyi változtatást tettünk, hogy az eredeti iraton lévő kilenc kérdőpont számozását arab számról római számra változtattuk. Tettük ezt azért, mert a negyedik kérdőpont alszámai is arab számmal szerepelnek az iraton és ez félreértésre adhat okot, ezeket arab számmal jelöltük. Az ún. tollhibákat, esetleges elírásokat megjegyzés nélkül kijavítottuk, erre nem túl gyakran került sor. A külön- és egybeírásnál, a kis- és nagybetűk használatánál a mai helyesírás szerint jártunk el. Az 1974-es szabályzat azoknál a mássalhangzóknál, amelynek írása megegyezik a mai ejtéssel, a maira történő átírást javasolja (pl. aggyuk = adjuk stb.). Mi nem eszerint jártunk el, mégpedig azért, mert a hangzashűség szerinti átírás véleményünk szerint azt jelenti, hogy úgy hagyjuk a szövegben, ahogyan azt ejthették. Ellenérvként valóban fel lehet hozni, hogy ma sem ejtjük, írásmódja ellenére másképp, ami elfogadható, de a mai helyesírás nem hangzashű, viszont a 18. században kidolgozott helyesírás nem volt. Az összes mássalhangzó estében meghagytuk a forrásban lévő alakot, pl. az adjuk szó adgyuk és aggyuk alakban is előfordul, ezek megtartását érdemesnek gondoltuk. Néhány szó esetében nem tudtuk eldönteni, hogy a dupla mássalhangzó valóban megjelenhetett-e a kiejtésben, mivel bizonytalanok voltunk, meghagytuk itt is a forrásban lévő alakot (pl. volt stb.). Másik okunk erre az volt, hogy a Dunántúlon és ezért Zala megyében is a mássalhangzók egy részét a mai napig hosszán ejtik (kappál, szöllő, contractussok stb.) Három mássalhangzó estében tettünk kivételt: a g, d, t betűk után a h-hangot, mivel annak régen sem lehetett hangzásértéke, elhagytuk. A ts, a ch betűkapcsolatokat, ha cs-vel voltak egyenértékűek, mivel ezek ejtése nyilvánvalóan cs volt, átírtuk cs-re. Ugyanígy tettünk a cz esetében is, amelyet c-re írtunk át, pl.: kilenczed-kilenced stb. A magánhangzók esetében a modern átírás szabályainak megfelelően jártunk el, mégpedig azért, mert a legtöbb esetben a magánhangzók csak paleográfiai ékezet volt, ami semmi estre sem jelölhette a kiejtésnek megfelelő alakot. Ha az 1974-es szabályzatot alkalmaztuk volna, akkor a forrásban lévő alakot kellett volna meghagynunk. Úgy éreztük, hogy ez több szempontból hibás döntés lett volna. Egyrészt azért, mert nem is lehetett az ü, i, e-é, a-á betűknél biztosan megállapítani a hosszúságot, másrészt azért, mert azt tudjuk, — ez a mai napig így van — hogy a Dunántúlon, különösen Zala megyében a hosszú magánhangzók röviden ejtették (hosszú-hosszu, víz-viz stb.). Ezért teljességgel elképzelhetetlen, hogy azokat a szavakat viszont, amelyeket röviden ejtettek (ejtenek) és írtak (írnak) mindenütt, éppen azokat ejtették volna Zalában hosszán, mint ahogy az számtalan esetben előfordul a szövegben. Ezért, ha megtartottuk volna a szövegben lévő alakot, akkor a nyelvjárási sajátosságoknak sem tettünk volna eleget. Az oe és eo hangokat, mivel ezeket nem így ejtették ö-re, vagy ő-re cseréltük (pl. eoexcellentiája = őexcellentiája). Az oo-kat ó hangra írtuk át, pl. soó = só. Az i hangot, ha az egyértelműen j hangnak felelt meg, átírtuk. A rövidítéseket minden esetben feloldottuk, pl. M vagy Mlgs = méltóságos; Fl = florenus, Ft = forint stb. A latin szavakat latinosan írtuk, csak az utána következő magyar ragokat írtuk a magyar nyelvtannak megfelelően, egyébként a latin szavak jelentős része helyesen is fordult elő a szövegben. A személy- és földrajzi neveket betűhűen írtuk le, változtatás nélkül. A helynévmutatóban és a vallomások előtt is az iratnak megfelelő alakban vettük fel a helységeket, a birtokosokat megadó mutatóban a mai alakot is feltüntettük.

Az itt közölt forrás jelzete: a Zala Megyei Levéltár, IV. Zala Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai, 1/g. Úrbéri ügyek, tapolcai járás 1-7., szántói járás 8-14. doboz., kapornaki járás 14-26. doboz. A járáshatár több ízben módosult, 1767 és az urbáriumok felülvizsgálata, 1770 és 1780 között a helységek járásbeosztása változhatott. Néhány esetben az úrbéri anyag és a helységnévtár járásbeosztása ugyanabból az időből eltérő. Ezért áthidaló megoldásként az 1773-as tisztújításkor megállapított, érvényes járásbeosztás szerint közöltük a helységeket. (Zala Megyei Levéltár, IV. Zala Vármegye Nemesi Közgyűlésének iratai. 1/b. numero 21/90., 1773. április 14.)

Nem került elő minden helység kilenc kérdőpontja, pedig az úrbérrendezésük megtörtént, mert a nyomtatott urbárium és a tabella fennmaradt. A hiányzó településeket megpróbáltuk megkeresni a Magyar Országos Levéltárban a Helytartótanácsi Levéltár Departamentum urbariale anyagában, a hiányzó községek közül nyolcnak sikerült megtalálni a kérdőpontját (Akali, Börzöncze, Alsódörgicse, Fölsódörgicse, Égenföldre és Hídvég, Hosztoth, Kékkút, Szentmiklós). A hiányzó helységek a következők: a *kapornaki járásból* Bezeréd, Kissziget, Pózva, Szentlászlóegyháza, Sormás, Szentiván, Obornak, Tüttös. A *szántói járásból* Komárváros, Vindornyafok, Egregy, Galambok, Kiskomárom, Rezi, Sármellék, Szántó. A *tapolcai járásból* Sümeg, Sálföldre. Csak reményeink lehetnek arra, hogy ezek valaha is előkerülnek, ui. a hiányzó helységek zöménél kis birtokosok voltak a földesurak és nem maradt fenn családi levéltáruk. Ha mégis előkerülnének, akkor a következő kötetben, amelyben a másik három járás kiadását tervezzük, pótlólagosan a hiányzó kérdőpontokat is közöljük. A közlés sorrendje: kapornaki, szántói, tapolcai járás. A járásokon belül a helységeket ábécérendben közöltük. A helységeket arab számmal beszámoltuk a mutatókban való könnyebb visszakereshetőség érdekében. A helységek egy részénél fennmaradtak későbbi paraszti vallomások is, ezeket szintén közöltük és a helység neve után római számmal jelöltük a második vagy harmadik változatot.

A dolgozat végén található egy mutató járásonként, a helységek ábécérendjében haladva a földbirtokosokról. Itt tüntettük fel a helység mai nevét, ha ez változott, illetve a megyei hovatarozását, ha ez is más, mint az úrbérrendezéskor. A földesúr nevét az úrbéri tabellák alapján adtuk meg. Néhány község nem szerepel ezen kiadványban, ezek birtokosait a helységnévtár szerint közöltük. A legtöbb községnél ugyanazt a birtokost adja meg mind a két kötet, a nevek írásánál vannak eltérések, pl. a Rajki család a tabellában i-vel van írva, míg a helységnévtárban y-nal, a kilenc kérdőpont írásmódja is eltérő lehet. A legjellemzőbb példa a Nimkovics és Nunkovics családnév, amely a tabellában általában az előbbi, míg a paraszti vallomásokban az utóbbi alakban fordul elő, vagy a Bezerédj családnév, amely mind a tabellában, mind a helységnévtárban Bezerédj, a vallomásokban következetesen Bezerédi. A paraszti vallomások némelyikében vannak olyan földesurak, akik sem az úrbéri tabellában, sem a helységnévtárban nem szerepelnek, ezeket is felsoroltuk a Kp.: -jellel rövidítve a kilenc kérdőpontot. A kilenc kérdőpontban sok esetben olyan földesurakkal találkozunk, akik az úrbérrendezést megelőzően vagy még inkább jóval utána voltak birtokosok, míg az úrbéri tabella az úrbérrendezéskori állapotokat rögzíti. Az eltérés a két forrás időbeli, néha egy évtizedes, különbségből fakadhat, ui. a paraszti vallomások második felvételére 1777 körül került sor, némelyik vallomás 1780-ban került lejegyzésre. Mivel forrásunk nem mindig adja meg a birtokos(ok) nevét, ezért az egységességre való törekvés a tabellák által megadott birtokosok felsorolását indokolta, hiszen kevés kivételtől eltekintve ebben a földesurak nagy része ismert és fel van tüntetve.

Külön mutató jelzi a rendezésben részt vett, a vármegye által kiküldött tisztségviselőket, mellette a helység sorszámmal, ahol ők végezték az összeírást. A helynévmutató az összes helységet felveszi sorszámmal és nem oldalszámmal jelölve, a helységeket nyomtatott nagybetűvel szedtük, pl.: ALIBÁNFA (1). Minden helységnél feltüntettük a dűlőneveket, a mellékneves alakokat, amely mellett a forrás általában kiírta a dűlő szót, mi is mellékneves alakban vettük fel a dűlő szó elhagyásával (pl. Kertekallai dűlő). A dűlő szót a -ra, -re ragoknál hagytuk meg (pl. Berekre dűlő). A forrásban -nál, -nél alakban jelölt dűlőt mi is ebben a formában vettük fel (pl. Kecskés földeknél), csak abban az esetben közöltük rag nélkül, ha bizonyíthatóan helyhatározót jelölt a szövegben, ezek a forrásban -ban, -ben raggal szereplő dűlők (Csapásban). A helységekben előforduló egyéb helységneveket is feltüntettük dőlő betűvel szedve, mellette a helység sorszámmal, amelyikben előfordul, pl.: *ÁBRAHÁM*→ 233. Ezeket nemcsak a helységek közé soroltuk be a megfelelő

ábécérendbe, hanem feltüntettük annál a helységnél is, amelyiknél szerepel, az "egyéb:" szó után. Mivel a kötet használója valószínűleg a helységeket mai alakban keresi, ezért a mai alakot is megadtuk, a „lásd” szó után azt vagy azokat a helységeket, amelyeknél visszakereshetők, pl.: Almásháza lásd ALMÁS. Egyedül az aláíró parasztok nevét nem jelöltük külön mutatóban. Egy korabeli megye térkép segíti még az eligazodást.

A disszertáció témájában megjelent munkáim

- Dörögd, Kapolcs, Kővágóörs, Monostorapáti, Petend, Pula, Vigánt községek úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezés előtt. In: Előadások az Eger-völgye települések történetéből 1. A Hajnal István Kör konferenciája. Kapolcs, 1996. július 19-20. Csigakönyvek 2. 40-47. p.
- A tapolcai járás úrbéres viszonyai a Mária Terézia-féle úrbérrendezést megelőző évtizedekben. In: Zalai Gyűjtemény 42. Zalai Történeti Tanulmányok. Zalaegerszeg, 1997. 121-159. p.
- Az urbarialis investigatio (fassio) forrásértéke. In: Doktoranduszok fóruma. Miskolc, 1997. november 6. A Bölcsészettudományi Kar szekciókiadványa. 45-49. p.
- A Mária Terézia-féle úrbérrendezés kilenc kérdőpontos vizsgálata Zala megyében. In: uo., 1998. november 6. 32-34. p.
- A Mária Terézia-féle úrbérrendezés historiográfiája és forrásai. In: Studia Miskolcinsia 4. (Megjelenés alatt)